

Endülüs'te Bir İlim ve Kültür Şehrinin Doğuşu: Gırnata Örneği

C. Ersin Adıgüzel*

Bu makalede V. (XI.) yüzyıla kadar Endülüs kaynaklarında bir şehir olarak adına rastlanmayan Gırnata'nın (Granada) Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılış yılları ile başlayan ve mülüküt-tavâif dönemi boyunca devam eden şehirleşme süreci ilmî faaliyetler merkezinde ele alınmaktadır. Endülüs'te İslâm hâkimiyetinin en uzun sürdüğü şehir olan Gırnata'nın fetihten V. (XI.) yüzyıla kadarki dönemde idarî açıdan İlbire'ye (Elvira) bağlı ve kaynaklarda adı ancak birkaç yerde geçen küçük bir yerleşim birimi olduğu görülür. Gırnata'da şehirleşme, V. (XI.) yüzyılın ilk çeyreğinde, Endülüs Emevî Devleti'nin yıkılış sürecinde öne çıkan Berberî ailelerden biri olan Zirîler'in, kısa bir süre önce yerleştikleri İlbire'den ayrılarak buraya yerleşmeleriyle başlamıştır. Gırnata'nın değişen idarî ve siyasî konumu şehirde sürdürülen ilmî faaliyetlere de yansımıştır. Gırnata'da mülüküt-tavâif dönemine kadar kayda değer herhangi bir ilmî faaliyete rastlanmazken, bahsi geçen dönemde Zirîler'in idaresi altında canlı bir ilmî hareketlilik başlamıştır. Bu dönemde Gırnatalı öğrencilerin Endülüs içinde ve dışına gerçekleştirdikleri rihleler yoluyla Gırnata'ya zengin bir ilmî birikim taşınmış ve Gırnatalı ulema aileleri ortaya çıkmıştır. Zirîler'in idaresi altında Gırnata, V. (XI.) asır başlarında İlbire'den aldığı göç sonucu ve aynı yıllarda Kurtuba'da (Córdoba) yaşanan sosyal problemler sebebiyle buradan ayrılan çok sayıda ilim adamının yerleştikleri şehirlerden biri haline gelmiş ve süratle bir ilim merkezi olma yoluna girmiştir.

Anahtar kelimeler: Endülüs, Gırnata, İlbire, Zirîler, mülüküt-tavâif, ilmî hayat.

Giriş

Gırnata (Granada), tarihi Geç Antikçağ'a kadar uzanan bir yerleşim birimidir. Şehrin günümüzde Albaicîn adıyla bilinen bölgesinde yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda gün yüzüne çıkarılan sikke ve seramik buluntuları, şehirdeki ilk yerleşimlerin İberler dönemine kadar uzandığını

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
ORCID 0000-0002-1302-7873 ceadiguzel@istanbul.edu.tr

gösterir.¹ Roma döneminde şehir, Elvira² (İlbîre) yakınlarında küçük bir yerleşim birimi olarak “Municipium Florentinum Iliberritanum” adıyla bilinmekteydi.³ Şehrin adı Endülüs kaynaklarında çoğunlukla Gırnata olarak geçerken, Garnâta veya Ağarnâta şeklinde kaydedildiği de görülür. Müellifi bilinmeyen *Ahbâr mecmûa*'da Gırnata'dan, “Medînetü İlbîre” ilavesi yapılarak iki yerde bahsedilir.⁴ İbnü'l-Kütüyye *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs* adlı eserinde Gırnata'yı, Endülüs Emevî Devleti'nin kurucusu olan I. Abdurrahman'ın son Endülüs valisi Yûsuf el-Fihri ile mücadelesi esnasında buraya hâkim oluşu dolayısıyla iki defa zikreder.⁵ İslâm hâkimiyeti döneminin başlarında, 123 (741) yılında çıkan isyanı bastırmak üzere Kuzey Afrika'dan Endülüs'e geçen Şamlı askerlerin Gırnata yakınlarına yerleştirilmesiyle bundan yaklaşık bir buçuk asır sonra I. Abdullah döneminde merkezî otoriteye karşı Endülüs'ün çeşitli bölgelerinde çıkan isyanlar sırasında bazı isyancıların şehri bir toplanma üssü olarak kullandıkları hakkındaki bilgiler dışında V. (XI.) yüzyıla kadar Endülüs kaynaklarında şehrin durumu hakkında kayda değer bilgiye rastlanmaz.⁶ Yâkût el-Hamevî Gırnata'yı İlbîre *kûresinin*⁷ en eski şehirlerinden biri olarak gösterir ve şehirle İlbîre arasında 4 fersah; Kurtuba ile 33 fersah mesafe olduğunu kaydeder.⁸ Yâkût el-Hamevî'ye kıyasla şehir hakkında daha geniş bilgiler veren Himyerî, İlbîre halkının göçü ve ardından Zîrîler'in imar faaliyetleriyle Gırnata'nın mamur bir şehir haline geldiğine işaret eder.⁹

1 Şehrin bu erken dönemi hakkında genel bir panorama için bk. García Granados, “La primera cerca medieval de Granada”, s. 91-148; ayrıca yakın zamanda Granada'da, Albaicín'in kuzeyinde yer alan Beiro'da bir hafriyat çalışması esnasında ortaya çıkarılan ve milattan sonra I. yüzyıla tarihlenen Los Mondragones kalıntıları gibi halen devam eden arkeolojik çalışmalar şehrin bu dönemine ışık tutmaktadır (bk. Rodríguez Aguilera v. dğr., “La Villa Romana de Los Mondragones [Granada]”, s. 475-501).

2 Elvira (İlbîre), İber yarımadasının güneyinde, Roma döneminde *Iliberis* veya *Illiberi*, Vizigot dönemindeyse *Iliberis* veya *Eliberri* adıyla bilinen bir şehirdir. Şehrin bulunduğu yer konusunda farklı görüşler ileri sürülmüş olmakla birlikte Cubillas ırmağı üzerinde, Atarfe ile Pinos Puente'nin bulunduğu bölgede yer aldığı kabul edilmektedir (bk. Gómez-Moreno, “De Iliberri á Granada”, s. 59-60; Malpica Cuello, “Antes de Madinat Ilbira”, s. 390).

3 Geniş bilgi için bk. Sotomayor - Orfila, “Un Paso Decisivo en el Conocimiento de la Granada Romana”, s. 73-89.

4 *Ahbâr mecmûa*, s. 20, 22.

5 İbnü'l-Kütüyye, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, s. 51-52.

6 Özdemir, “Gırnata”, s. 51.

7 Kûre (çoğulu küver) ibaresi, Endülüs idarî yapılanmasında vilayeti ifade etmek üzere kullanılır.

8 Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 195.

9 Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ*, s. 45-46.

Endülüs, yaklaşık sekiz asır süren İslâm hâkimiyeti boyunca sınırları değişen ve bu değişime bağlı olarak oluşan yeni sınırlarla önemi artan veya azalan şehirlerden müteşekkil bir bölge olmuştur. Fetihden düşüşüne kadarki dönemde Kurtuba (Córdoba) Endülüs'teki merkezî önemini korumuştur. Tuleytula (Toledo) ve İsbiliye'nin (Sevilla) Vizigot dönemindeki önemi İslâm hâkimiyeti döneminde de devam etmekteydi. Şehirlerin yükseliş veya düşüşüne etki eden sebeplerden biri de Endülüs'te hiç de az görülmeyen isyan ve toplumsal problemlerdi. Sonuçları dikkate alındığında bu problemler arasında en dikkat çeken, V. (XI.) yüzyıl başlarında Endülüs'ün başşehri Kurtuba'da Araplar'la Endülüse yakın bir süre önce yerleşmiş olan Berberî gruplar arasında sosyal bir problem olarak ortaya çıkan ve Endülüs kaynaklarının "büyük fitne" olarak adlandırdığı olaylardı. Kısa süre içinde Kurtuba'da büyük bir yıkıma sebep olan bu olaylar Endülüs Emevî Devleti'ni de yıkılış sürecine sokmuştu. Söz konusu dönemde Kurtuba halkının bir kısmı kendilerini emniyette hissedecekleri başka Endülüs şehirlerine göç etmişti. Bütün bu olaylar sadece Kurtuba ile de sınırlı kalmamış; Endülüs'te halifelliğini ilan eden III. Abdurrahman tarafından yeni idarî merkez olarak kurulan Medînetüzzehra şehri de kuruluşunun üzerinden henüz yüzyıl geçmeden bir harabe haline gelmişti. Endülüs Emevî Devleti'nin otoritesinin Kurtuba dışında zayıfladığı veya kaybolduğu bu dönemde bir veya birkaç şehri idare eden küçük devletçikler ortaya çıkmıştı. Endülüs'te "mülükü't-tavâif" dönemi olarak adlandırılan ve 1031-1090 yılları arasındaki yaklaşık altmış yıllık süreci ifade eden bu dönemde Endülüs'te hüküm süren emirliklerin başlıcaları İsbiliye merkezli Abbâdiler, Tuleytula ve çevresini idare eden Zünnûniler, başşehri Sarakusta (Zaragoza) olan Hûdiler ve merkezi Batalyevs (Badajoz) olan Eftasiler'di.¹⁰ Bu emirlikler Endülüs'te yıkılan Emevî idaresinin yerini alabilmek amacıyla kendi aralarında mütemediyen savaşıyorlardı. Mülükü't-tavâif dönemi emirlikleri arasında bilhassa Abbâdiler'in bu amacı gerçekleştirmeye en fazla yaklaşan emirlik olduğu söylenebilir. Topraklarını doğu-batı istikametinde genişleten Abbâdiler'in genişleme siyasetinin tehdit ettiği şehirler arasında Gırnata da bulunmaktaydı. V. (XI.) yüzyılın ilk yarısı, Kurtuba ve çevresinin tahribata uğramasının sonucu olarak Endülüs içindeki göç hareketlerinin de katkısıyla, İsbiliye, Tuleytula, Batalyevs, Sarakusta, Belensiye (Valencia) gibi mülükü't-tavâif dönemi emirliklerinin idarî merkez olarak kullandıkları şehirlerin önceki dönemlere göre daha büyük birer ilim ve kültür merkezi haline gelmesine şahitlik etmişti. Endülüs'te söz konusu gelişmelerin yaşandığı dönemde, bu şehirlere bir yenisi daha eklenmişti: Gırnata.

10 Mülükü't-tavâif dönemi hakkında bk. Adıgüzel, "Mülükü't-Tavâif Dönemi", s. 121-82.

1. Zîrî Hâkimiyetinde Gırnata

Berberiler'in Sanhâce koluna mensup olan Zîrîler, IV. (X.) yüzyılda Ifrîkiye ile Orta Mağrib (*el-Mağribü'l-evsat*) arasındaki bölgede güçlü bir devlet kurmuşlardı.¹¹ Bu yüzyılın sonlarına doğru Zîrî hanedanına mensup bir grup, Endülüs Emevî Devleti'nin son döneminin en etkili siyasî figürlerinden biri olan Hâcib el-Mansûr tarafından kuzeydeki hıristiyan krallıklar, özellikle de Şent Yâkub (Santiago de Compostela) bölgesi üzerine düzenlenen cihat faaliyetlerine katılmak üzere Endülüs'e geçmişti.¹² Zâvî b. Zîrî liderliğindeki bu Berberî grup, IV. (X.) yüzyıl sonlarında Endülüs idaresinde son derece etkili olan Âmirî ailesinin bu etkinliğini kaybetmesinin ardından Endülüs hanedan mensupları arasında yaşanan taht mücadelesinde diğer Berberî kabileleriyle birlikte Süleyman el-Müstâin'i desteklemişti. Süleyman'ın tahtı elde etmesinde büyük pay sahibi olan Zîrîler, bunun karşılığını İlbîre¹³ idaresinin kendilerine bırakılmasıyla aldılar.¹⁴ Böylece Zîrîler Endülüs'te idareci konumuna gelmiş oldular. Ancak Zîrîler bundan kısa bir süre sonra İlbîre'den ayrılarak Zâvî b. Zîrî riyasetinde Gırnata'ya yerleştiler ve burayı kendilerine merkez edindiler. İlbîre halkının da kendileriyle birlikte buraya yerleşmesiyle Gırnata'da şehirleşme yolundaki ilk adım atılmış oldu.¹⁵

Kurtuba'da Süleyman el-Müstâin'in hükümdarlığı, kendisini destekleyen yeni Berberî grupların en güçlüsü olan Hammûdiler tarafından sona erdirilince Ali b. Hammûd Endülüs'e hâkim oldu. Zîrîler, Endülüs'te hanedan değişiminin yaşandığı bu dönemde Ali b. Hammûd'a, onun ölümünden sonra da kardeşi Kasım b. Hammûd'a itaat arzetmişlerdi. Emevî hanedanından Abdurrahman el-Murtezâ, tahta sahip olmak için başladığı mücadelede Gırnata üzerine yürümüş, ancak Zîrîler karşısında mağlup olarak geri çekilmek zorunda kalmış ve ardından sığındığı Vâdiâş'ta (Guadix) öldürülmüştü.¹⁶ Bu başarı, Zîrîler'in ellerinde tuttıkları topraklar üzerindeki hâkimiyetlerini iyice pekiştirdi. Kabilenin Endülüs'teki reisi Zâvî b. Zîrî'nin 410 (1019) yılında Kuzey Afrika'ya dönmesi üzerine Zîrî topluluğu Zâvî'nin yeğeni Habbûs b. Mâksânî lider olarak seçti. Habbûs hâkimiyetindeki toprakları genişleterek Gırnata'dan Ceyyân'a (Jaen) kadar olan bölgeyi kontrol altına aldı.¹⁷

11 Zîrîler hakkında bk. Adıgüzel, "Zîrîler", s. 460-63.

12 Abdullah b. Bulukkin, *et-Tibyân*, s. 57-58.

13 İlbîre, Endülüs'ün fethinden sonra güneydeki idarî merkezlerden biriydi (bk. Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ*, s. 28).

14 İbn İzârî, *el-Beyânü'l-mugrib*, III, 111-13.

15 İbnü'l-Hatib, *el-İhâta*, I, 140; Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ*, s. 45.

16 İbn İzârî, *el-Beyânü'l-mugrib*, III, 119-27.

17 Abdullah b. Bulukkin, *et-Tibyân*, s. 63-64; İbnü'l-Hatib, *el-İhâta*, I, 432.

Habbûs'un ölümünden sonra yerine geçen oğlu Bâdîs'in uzun hâkimiyet yıllarında Zîriler en parlak dönemlerini yaşadılar. Öyle ki devlet Bâdîs'in adıyla anılır hale geldi.¹⁸ Bu dönem Gırnata'nın Endülüs'teki İslâm hâkimiyetinin sonuna yani 1492'ye kadar devam edecek olan parlak günlerinin de başlangıcı oldu. 429-465 (1038-1073) yılları arasında hüküm süren Bâdîs'in karşılaştığı ilk dış tehdit, mülûkût-tavâif döneminde Meriye'de (Almeria) hüküm süren Züheyr el-Âmirî'den geldi.¹⁹ Bâdîs, babası Habbûs'un ölümünden sonra kardeşi Yiddîr ile giriştiği taht mücadelesinde onu ortadan kaldırmıştı. Zîriler'in bu esnada yaşadığı meşguliyetten istifade etmek isteyip Gırnata topraklarına saldıran Züheyr el-Âmirî yapılan savaşta öldürüldü (429/1038). Hammûdîler'in yıkılış sürecinde Abbâdîler'in Cezîretülhadrâ'yı (Algeciras) ele geçirmesinden sonra Bâdîs de stratejik bir hamleyle Mâleka'yı (Málaga) topraklarına ilhak etti (449/1057).²⁰

Bâdîs döneminin en önemli hadiselerinden biri, Gırnata'da yahudilere karşı başlayan ve 3000'den fazla yahudinin ölümüyle sonuçlanan olaydı. Gırnata, Endülüs'te yahudi yerleşiminin en yoğun olduğu şehirlerden biriydi, öyle ki şehir Endülüs kaynaklarında *Gırnâtatü'l-yehûd* adıyla da anılmaktaydı.²¹ Bu olayın sebebi olarak kaynaklar, Bâdîs'in oğlu Bulukkîn'in zehirlenmesi meselesinde Zîriler'in yahudi veziri Yûsuf b. İsmâil'in azmettirici olduğunu, yine aynı vezirin müstakil bir yahudi idaresi tesis edebilmek için Meriye idaresini elinde bulunduran Sumâdîhî emîri ile gizlice anlaşmış olduğunu kaydetmektedir. Diğer taraftan, adı geçen vezirin İslâm hakkında yazmış olduğu eser müslümanlar arasında yahudilerin geneline karşı bir öfkenin doğmasına yol açmıştı. Öyle anlaşılıyor ki Gırnata'da müslümanlar arasında yahudilere karşı bir rahatsızlık söz konusuydu ve bu son yaşananlar sonucunda da bir sosyal patlama meydana gelmişti.²²

Bâdîs'in hükümdarlığının sonlarına doğru Zîrî toprakları batıda Abbâdîler doğuda ise Sumâdîhîler tarafından sıkıştırılmaktaydı. Ayrıca oğlu Mâksin de kendisine karşı isyan etmişti. Ne var ki Bâdîs bütün bu olumsuzluklara rağmen sınırlarını koruyabilmişti.²³ Henüz hayattayken topraklarını iki torunu arasında paylaşarak Gırnata'yı Abdullah'ın, Mâleka'yı ise Temîm'in

18 İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, I, 117.

19 Züheyr el-Âmirî, Endülüs'ün doğu bölgesine hâkim olan sakâlibeden Hayrân el-Âmirî'den sonra Meriye idaresini yürütmüş olan emîrdir (geniş bilgi için bk. Adıgüzel, "Mülûkût-Tavâif Dönemi", s. 135).

20 Abdullah b. Bulukkîn, *et-Tibyân*, s. 67-71; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 196.

21 İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, III, 529.

22 Abdullah b. Bulukkîn, *et-Tibyân*, s. 83 vd.; İbn Bessâm eş-Şenterîni, *ez-Zahîre*, I/2, s. 766-69; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-mugrib*, III, 266, 275.

23 Abdullah b. Bulukkîn, *et-Tibyân*, s. 75-76, 88-91.

idaresine bırakmıştı. Bâdîs'in 465'te (1073) ölümünden sonra Zîrî toprakları iki kardeş tarafından yönetilmeye başlandı. Abdullah, artan Abbâdî saldırıları karşısında Gırnata topraklarını muhafaza edebilmek amacıyla Kastilya Krallığı ile ittifak kurmuştu. Gırnata, asker desteği karşılığında Kastilya Kralı VI. Alfonso'ya yıllık 10.000 dinar ödeyecekti.

Endülüs'ün Kurtuba'dan sonra ikinci büyük şehri olan Tuleytula'nın (Toledo) 478'de (1085) Kastilya Krallığı tarafından ele geçirilmesinin ardından Kurtuba ve diğer şehirlerin de Kastilya tehdidini yakından hissetmeye başlaması, Endülüslü idarecileri Kuzey Afrika'daki Murâbitlar Devleti'nden yardım istemeye sevk etmişti.²⁴ Murâbitlar'ın hükümdarı Yûsuf b. Tâşfin bu yardım talebine olumlu cevap vererek kalabalık bir orduyla Endülüse geçmiş; Endülüslü askerlerin de katılmasıyla vücuda getirilen birleşik bir İslâm ordusu, Zellâka (Sagrajas) ovasında karşı karşıya geldiği Kastilya ordusunu mağlup etmişti (479/1086).²⁵ Bu zafer bir yıl önce kaybedilen Tuleytula şehrinin geri alınmasına yetmemişti, ancak Kastilya ilerleyişinin hızını azalttığı muhakkaktı. Bununla birlikte Murâbitlar'ın Endülüse geçişinin İber yarımadası açısından en önemli sonucu, birkaç yıl içinde Endülüs'ün Murâbitlar'ın idaresi altına girmesi oldu. Abdullah'ın Gırnata'yı, kardeşi Temîm'in de Mâleka'yı Murâbitlar'a teslim etmesiyle Zîrî idaresi sona erdi (483/1090).²⁶

III. (IX.) yüzyıl sonlarında İlbîre bölgesinde çıkan müvelledûn isyanını bastırmak üzere "Hısnü'l-hamrâ" veya "el-Kal'atü'l-hamrâ" adıyla bir kale inşa edilmişse de,²⁷ Gırnata'da şehircilik açısından kayda değer ilk imar faaliyetleri yine Zîrîler döneminde başlamıştı. Bu dönemde şehirleşmenin başladığı ilk yer, "el-Kasabatü'l-kadîme"nin yani "eski kasaba"nın bulunduğu "el-Beyyâzîn" (Albaicîn) adlı tepeydi.²⁸ Zîrî sultanları tarafından kullanılan saray da muhtemelen günümüzde Dârü'l-Hurra'nın bulunduğu yerde, şehre hâkim bir noktada bulunmaktaydı. Şehrin bu kuruluş döneminde güvenliğin sağlanması için şehri kuşatan ve bir kısmı günümüze de ulaşan surlar, Beyyâzîn'den başlayarak Darro (Hadarrû) nehri etrafına kadar uzanmaktaydı.²⁹ Gırnata "el-mescidü'l-câmi"yi yani şehrin cuma camii de ilk defa Zîrîler tarafından yaptırılmıştı.³⁰ el-Mescidü'l-câmi' dışında çok sayıda mescidin

24 İbn Ebû Zer', *el-Enîsü'l-mutrib*, s. 144.

25 *el-Hulelü'l-mevşîyye*, s. 66.

26 İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, I, 140.

27 Özdemir, "Elhamra Sarayı", s. 31-33.

28 Bk. Fotoğraf 1.

29 Malpica Cuello, "Granada, ciudad islámica", s. 200-201. Bu surlar halen şehir halkı tarafından "muralla Ziri" (Zirî suru) olarak bilinir (bk. Fotoğraf 2).

30 Bu cami günümüze ulaşmamıştır. Bununla birlikte Zîrîler döneminde Beyyâzîn'de inşa edilen bir caminin minaresi günümüze ulaşmıştır (bk. Fotoğraf 3).

de yapıldığı şehirde, Aynadamar gibi şehre yakın su kaynaklarından istifade edilerek halkın içme ve kullanma suyu ihtiyacını karşılamak için çok sayıda sarnıç ve su kanalı inşa edilmişti.³¹ Bu sarnıçlardan muhtemelen en büyüğü, Zîrî Hükümdarı Bâdis b. Habbûs'un sarayının yanında yapılandı.³² Şehrin birçok kapısı bulunmaktaydı.³³ Şehrin o dönemdeki mezarlığı İlbîre kapısının hemen yakınında bulunmaktaydı.³⁴ Beyyâzîn'de başlayan yerleşim aşağıya, Hadarrû nehri kenarına kadar inmişti. Nehir kenarında bir hamam inşa edilmişti, ayrıca nehir üzerine Bâdis b. Habbûs döneminde Gırnata'da kadılık yapan Ali b. Muhammed tarafından halk arasında "Kadı Köprüsü" adıyla anılan bir köprü yaptırılmıştı.³⁵ Şenil (Genil) nehri üzerine inşa edilen ve günümüzde "Acequia Gorda" (büyük sulama kanalı) adıyla bilinen sâkiye de muhtemelen aynı dönemde yapılmıştı.³⁶

Şehrin V. (XI.) yüzyıldaki iktisadî durumuyla ilgili bilgi yok denecek kadar azdır. Himyerî'nin kaydettiği ceviz, şeker kamışı ve pamuk gibi tarım ürünlerine, bölgede geleneksel olarak devam eden zeytincilik de eklenebilir. Yine Himyerî'nin bildirdiği altın, gümüş, demir, kurşun ve çinko gibi madenlerden de şehirde istifade edildiği anlaşılmaktadır.³⁷

Coğrafi konumu itibarıyla Gırnata, Endülüs'ün kuzeyinde sınır bölgelerinde yer alan Zünnûniler veya Hûdîler gibi hıristiyan tehdidi altında değildi, dolayısıyla halk şehre yönelebilecek bir saldırı tehdidinden emin olarak yaşamaktaydı. Ayrıca Zîrî idaresinin sağladığı emniyet de şehir halkını bilhassa Abbâdîler'den gelebilecek muhtemel bir saldırı tehdidinden korumaktaydı. Bütün bunlar, mülûkû't-tavâif dönemi boyunca Gırnata'yı Endülüs'te emniyet içinde yaşanabilecek şehirlerden biri haline getirmişti. Bu güvenli ortamın sonucu olarak Gırnata, V. (XI.) yüzyılda Endülüs'ün önemli şehirleri arasına girmişti.

31 Trillo San José, "Aljibes y mezquitas en Madîna Garnâta", s. 315-26.

32 Dönemin en büyük sarnıcı 300 metre küp hacmindeki günümüzde "aljibe del rey" (kral sarnıcı) olarak bilinen sarnıçtır (bk. Fotoğraf 4). Aynı dönemde Gırnata Ulucamii'nin sarnıcı 157 metre küp hacme sahipti (bk. Trillo San José, "Aljibes y mezquitas en Madîna Garnâta", s. 323-24).

33 Bu kapılar arasında Bâbü İlbîre ile günümüze ulaşmıştır (bk. Fotoğraf 5). Şehrin kapılarından birçoğunun ilk yerleşim bölgesi olan Beyyâzîn'in genişlemesi sonucu ortadan kalktığı anlaşılmaktadır (bk. Abü Irmeis, "Una puerta de madîna Garnâta", s. 187-95).

34 Yakın zamanda gerçekleştirilen arkeolojik çalışmalar sonucunda buradaki mezarlığın yeri tam olarak tespit edilmiştir (bk. Fotoğraf 6).

35 Hamam için bk. Fotoğraf 7. Kadı Köprüsü için bk. Fotoğraf 8.

36 Gırnata'nın şehirleşme süreci hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Malpica Cuello, "Granada, ciudad islámica", s. 195-208.

37 Himyerî, *er-Ravzü'l-mi'târ*, s. 46.

2. Şehirde İlmî Hayat

Gırnata'nın Zirîler tarafından merkez olarak kullanılmaya başlanması sadece bu şehrin çehresini değiştirmemişti. Gırnata yükselirken, tıpkı terazinin diğer kefesinin inişi gibi, İlbîre eski parlak günlerini büyük ölçüde kaybetmişti. Bu durumun ilmî faaliyetler açısından sonucu, şehrin birikiminin aralarında Gırnata'nın da bulunduğu farklı Endülüs şehirlerine intikal etmesi şeklinde görülmüştü. Fetihten sonra idarî açıdan yarımada'nın güneyindeki merkez şehirlerden biri olarak öne çıkan İlbîre'nin Endülüslü tabakat (biyografi) müelliflerinin eserlerinde, Endülüs Emevî Devleti dönemi boyunca ilmî faaliyetler açısından da bir merkez şehir olduğuna işaret eden çok sayıda örnek mevcuttur. Endülüslü ilim adamları hakkında günümüze ulaşan en eski tabakat eserlerinden Muhammed b. Hâris el-Huşenî'nin (ö. 361/971) Endülüslü fakih ve muhaddislere dair telif ettiği eseri *Ahbâru'l-fukahâ' ve'l-muhaddisîn*'de İlbîreli çok sayıda âlimin varlığı görülür. İbnü'l-Faradî'nin (ö. 403/1013) *Târîhu ulemâ'î'l-Endelüs*'ünde, fetihten IV. (X.) yüzyıl sonuna kadarki dönem arasında İlbîreli olduğu tespit edilen ilim adamı sayısı yetmiş dokuz iken, V. (XI.) yüzyıldan VI. (XII.) yüzyıl ortasına kadarki bir buçuk asırlık süreçte şehirde sadece on beş ilim adamının yetiştiği görülmektedir. Bu on beş kişiden dördünün hayatlarının bir döneminden sonra İlbîre'den ayrılarak yerleştikleri Kurtubâda,³⁸ birer kişininse Dâniye (Denia),³⁹ Gırnata⁴⁰ ve Tutîlede (Tudela)⁴¹ vefat ettiğine de işaret edilmelidir. Tuleytila Ulucamii imamı olan İlbîreli Muhammed b. İbrâhim'in⁴² vazifeli olduğu şehirde vefat etmiş olması muhtemeldir, geri kalan yedi kişinin vefat yeri ise belli değildir. Bütün bunlar, bir taraftan şehirde görülen zayıflamaya işaret ederken, diğer taraftan İlbîre halkının Gırnata'ya yerleşmeye başlamasıyla şehirde yerleşimin -tedricî olarak azalmakla birlikte- bir süre daha devam ettiğini gösterir. V. (XI.) başlarında İlbîre'den Gırnata'ya doğru görülen hareket, Gırnata cephesinden bakılarak da görülebilir. İbnü'l-Faradî'nin eserinde V. (XI.) yüzyıla kadarki dönemde Gırnata ile irtibatı olduğu görülen kişi sayısı sadece üç olup bunların hepsi de aslen İlbîreli kişilerdir.⁴³ Bu kişilerden Osman b. Saîd (ö.

38 İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, I, 89; II, 491, 706; İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, II, 122.

39 İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, III, 138.

40 İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, I, 83.

41 İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâ'î'l-Endelüs*, I, 247.

42 İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, II, 32.

43 Burada erken dönem Endülüs tabakat eserlerinin İlbîreli olarak gösterdiği bazı âlimlerin sonraki dönemlerde telif edilen bazı eserlerde Gırnatalı olarak gösterildiğine işaret edilmelidir. Bu da V. (XI.) yüzyıla kadar bölgede merkez şehir olarak İlbîre'nin öne çıktığını gösterir. Mesela İbnü'l-Faradî, Ahmed b. Muhammed el-Hemdâni'yi "İlbîre halkından, Gırnata sakinlerindedir" şeklinde kaydederken; Ruşâtî, aynı kişiyi

325/936 veya 326/937) “... İlbîre halkından, Gırnata'nın batısından...” şeklinde tanıtılmıştır.⁴⁴ Mutarrif b. İsa⁴⁵ (ö. 357/969) ve Ahmed b. Muhammed (ö. 388/998 veya 389/999) hakkındaysa “İlbîre halkından olmakla birlikte ‘Gırnata sakinlerindedir’” şeklinde bilgi verilmiştir.⁴⁶ VIII. (XIV.) yüzyılda yaşayan tarihçi ve devlet adamı İbnü'l-Hatîb'in (ö. 776/1374-75) Gırnata hakkında yazdığı eseri *el-İhâta fi ahbâri Gırnâta*'da İlbîre, Endülüs Emevîleri döneminin ilim merkezlerinden biri olarak görülür. Daha önemli olanı ise V. (XI.) yüzyıldan önce yaşamış İlbîreli kişilere Gırnatalıların gibi eserde yer verilmiş olmasıdır. Bu durum, Gırnata'nın İlbîre ile olan ilişkisinin birkaç yüzyıl sonra Endülüs'te nasıl görüldüğünü ortaya koymasından bakımdan oldukça dikkate değerdir.

V. (XI.) yüzyılda şehirdeki ilmî faaliyetleri İbn Beşkûvâl (ö. 578/1183), Dabbî (ö. 599/1203) ve İbnü'l-Ebbâr (ö. 658/1260) gibi VI-VII. (XII-XIII.) yüzyıllarda yaşamış Endülüslü tabakat müelliflerinin eserlerinde, Gırnatalı ilim adamlarının biyografileri verilirken kullandıkları ifade biçimleri üzerinden takip etmek, şehrin ilmî faaliyetler açısından yaşadığı dönüşümün izlerini sürmede önemli ip uçları sunacaktır. Üç tabakat müellifi de söz konusu dönemde Kurtuba, Tuleytula veya İşbiliye gibi Endülüs'ün fethinden beri ilmî faaliyetlerin sürdürüldüğü ve süreç içinde bir ilim geleneği oluşan şehirlerde yaşayan ilim adamları hakkında ayrıntılı bilgiler verirken; V. (XI.) yüzyılın ilk yarısında yaşayan Gırnatalı ilim adamları hakkında verdikleri bilgiler genellikle ayrıntıdan uzaktır. Söz gelimi Kurtubalı bir ilim adamının -kimi zaman saatine varıncaya kadar- doğum/vefat zamanı bilgisi verilirken Gırnatalılar'ın biyografisinde bu tür bilgilere ya hiç yer verilmez ya da onlardan çok az bahsedilir. Endülüslü tabakat yazarları V. (XI.) yüzyılda yaşayan Gırnatalı ilim adamları hakkında zaman ilerledikçe daha ayrıntılı bilgiler vermektedirler ki, bu da şehrin ilmî birikiminin artmasına paralel olarak daha fazla dikkat çektiği, dolayısıyla ilim adamları hakkında tabakat eserlerinde daha ayrıntılı bilgilerin verilmeye başlandığını gösterir.⁴⁷ Diğer taraftan 1000-1100 yılları arasında vefat eden Gırnatalı ilim adamları arasında kadı, müftü, şûra üyesi veya imamlık gibi vazifelerde bulunmuş kişilere rastlanmaz. Oysa ki yukarıda adları zikredilen tabakat müellifleri aynı dönem aralığında

Gırnatalı olarak göstermektedir (krş. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâ'î'l-Endelüs*, I, 106; Ruşâtî - İbnü'l-Harrât, *el-Endelüs*, 174).

44 İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâ'î'l-Endelüs*, I, 397-398.

45 İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâ'î'l-Endelüs*, II, 173. İbn Beşkûvâl, Mutarrif'in vefatı için 377 (989) yılını kaydeder (bk. İbn Beşkûvâl, *es-Sıla* III, 989).

46 İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâ'î'l-Endelüs*, I, 106-107.

47 Benî Atıyye'ye mensup ilim adamları hakkında kaydedilenler bu duruma gösterilebilecek güzel bir örnektir.

Kurtuba, Tuleytula, İşbiliye, Belensiye, Sarakusta, Ceyyân ve Meriye (Almeria) gibi ilim geleneğinin yerleştiği pek çok şehir için bu görevlerde bulunan çok sayıda kişinin biyografisini vermektedirler.⁴⁸ Bu durumun sebebi, Gırnata'nın bir ilim merkezi olarak tabakat müelliflerinin dikkatini yeterince çekmemesi ve/veya tabakat müelliflerinin bu şehirle ilgili yeterince bilgiye ulaşamaması olabilir ve bu her hâlükârda Gırnata'daki ilmî ortamın V. (XI.) yüzyılda henüz teşekkül döneminde olduğunu gösterir.

Şehrin ilim hayatının teşekkül sürecini takip ederken tabakat eserlerindeki kayıtlara biraz daha yakından bakmak faydalı olacaktır. Bir bölgede veya şehirde ilim geleneğinin mevcudiyetinin en önemli göstergelerinden biri ulema aileleridir. Gırnata'da söz konusu dönemde ilmî hayat içinde yer alan en önemli ulema ailesi Benî Atıyye idi.⁴⁹ Mudar Arapları'nın Kays Aylân koluna mensup olup Endülü's'e giren ataları Atıyye b. Hâlid'e nisbetle anılan aileden ilim hayatı içinde bulunduğu tespit edilebilen ilk kişi Kasım b. Temmâm'dır (ö. 318/929). İlbîre'de Saïd b. Nemr'den ders aldıktan sonra Kurtuba'da Yûsuf b. Yahyâ el-Megâmî'den ders almış ve ondan Endülü's'ün meşhur âlimlerinden İbn Habîb'in *el-Vâdîha*'sını rivayet etmişti.⁵⁰ Daha sonra rihle yaparak İbrâhim b. Mûsâ b. Cemîl'den ders almıştı. Kendisinden "zühd ehli biri" şeklinde bahsedilen Kasım'ın otuz yıla yakın bir süre günlerini oruçlu geçirdiği, dünyadan uzaklaştığı ve Gırnata köylerinden birine yerleştiği kaydedilmektedir.⁵¹ Ailenin yetiştirdiği bir diğer âlim Gâlib b. Temmâm'dır (ö. 400/1010'dan önce). Muasırı olan İbnü'l-Faradî'nin verdiği bilgiye göre İlbîreli olan Gâlib b. Temmâm, Kurtuba'da Ahmed b. Hâlid ve Muhammed b. Kasım ile İlbîre'de Muhammed b. Futays'tan ders almıştı.⁵² İbn Beşküvâl ise İbnü'l-Faradî'den bir buçuk asır kadar sonra telif ettiği eserinde Gâlib b. Temmâm'ın Gırnatalı olduğunu, rihle yaparak İbnü'l-Cellâb'dan fıkha dair

48 Çok sayıda örnek görmek mümkündür. Burada birkaçına işaret edilecektir. Kurtuba: İbn Beşküvâl, *es-Sıla*, II, 410; Dabbî, *Bugyetü'l-mültemis*, II, 471; İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, III, 24. Tuleytula: *es-Sıla*, II, 435; *Bugyetü'l-mültemis*, II, 463. İşbiliye: *es-Sıla*, II, 752; *Bugyetü'l-mültemis*, I, 154. Belensiye: *es-Sıla*, II, 502; *Bugyetü'l-mültemis*, I, 315; *et-Tekmile*, II, 402. Sarakusta: *es-Sıla*, III, 804; *et-Tekmile*, IV, 208. Ceyyân: *es-Sıla*, I, 123; *Bugyetü'l-mültemis*, I, 81; *et-Tekmile*, I, 81. Meriye: *es-Sıla*, I, 160; *Bugyetü'l-mültemis*, I, 101.

49 Benü Atıyye hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Fórneas, "Los Banü Atiyya de Granada (I)", s. 69-83; "Los Banü Atiyya de Granada (II)", s. 27-60.

50 İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâ'î'l-Endelüs*, I, 464.

51 Huşenî, *Ahbâru'l-fukahâ' ve'l-muhaddisîn*, s. 310-311. İbrâhim b. Mûsâ, Endülü's'te başladığı tahsilini ilerletmek üzere rihle yaparak Mısır, Mekke ve Bağdat ulemasından istifade etmiş, daha sonra Mısır'a yerleşmiş ve burada vefat etmişti (bk. İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâ'î'l-Endelüs*, I, 47-48).

52 İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâ'î'l-Endelüs*, I, 444.

muhtasarını aldığı kaydeder.⁵³ Her iki müellifin verdiği bilgilerden onun mesâil fıkında⁵⁴ bilgi sahibi olduğu anlaşılmaktadır. İbn Beşkuvâl'in Gâlib b. Temmâm'ın rihle yaptığına dair kaydettiği bilgi, Gâlib'in torunu Abdülhak'ın yazdıklarıyla da teyit edilmektedir. Abdülhak, İbnü'l-Cellâb'ın *et-Tefrî'* adlı eserini babasından okuduğu bilgisini "... Babam bu eseri babası Abdurrahman b. Gâlib'den, o da babası Gâlib b. Abdürraûf b. Temmâm'dan, o da müellifi Ebü'l-Kasım İbnü'l-Cellâb'dan (r.a.) almıştı" sözleriyle kaydetmektedir.⁵⁵ Gâlib b. Temmâm'dan sonra ailede ilim geleneği oğlu Abdurrahman ile devam etmiştir. Abdurrahman, babası Gâlib ve başka kişilerden rivayette bulunmuştu.⁵⁶ Vefat tarihiyle ilgili bilgi bulunmamakla birlikte, oğlu Gâlib'in 441'de (1049) doğmuş olması V. (XI.) yüzyıl ortalarında hayatta olduğunu gösterir.

Abdurrahman b. Gâlib'in oğlu olan Gâlib b. Abdurrahman (ö. 518/1124), Endülüslü tabakat müellifleri tarafından biyografileri verilen Gırnatalı âlimlerden doğum yılı kaydedildiği görülen ilk kişidir. 441'de (1049) doğan Gâlib b. Abdurrahman tahsiline erken yaşlarda başlamış, Ebû Osman Saîd b. Halef el-Kilâbî ve Ebû'r-Rebî Süleyman b. Rebî' el-Kaysî gibi fakihlerden ders almıştı. Endülüs'teki Mâlikî geleneğe uygun olarak *el-Muvatta'* ve *el-Müdevvene'*yi münazara⁵⁷ usulüyle okumuş, Ebû Ali Hasan b. Abdullah'tan kıraat tahsil etmişti. Ayrıca nahiv ve edebiyat konularında da geniş bir müktesebata sahipti. 469'da (1077) gittiği Meriye şehrinde Ebû Muhammed b. Kuhâfe'den aldığı derslerle *el-Muvatta'* hakkındaki birikimini artırmanın yanı sıra Buhârî ve başka rivayetleri de almıştı. Endülüs'teki birikimini belli bir seviyeye getirdikten sonra tahsilini ilerletmek amacıyla Mehdiye'ye giderek Abdülhamîd es-Sâiğ'in *el-Müdevvene* münazaralarına devam etmişti. Yine aynı şehirde seçkin bir kelim âlimi olan Ebû Süleyman b. Kadîm'den Bâkılânî'nin *Temhîdül-evâil ve telhîsü'd-delâil*'ini meseleler üzerinde tartışmalı bir şekilde durarak yapılan derslerde kıraat yoluyla almıştı. İlim yolculuğunda Mehdiye'den sonraki durağı Mısır olmuş ve burada zühdüyle öne çıkan Ebü'l-Fazl Abdullah b. Hasan'ın yanında bir süre kalmıştı. Daha sonra Mekke'ye giderek burada mücâvir bulunan Fakih Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah'tan Bâkılânî'nin yukarıda adı geçen eseri ile Ebû Abdullah Hasan b. Hâtim el-Ezerî'nin *el-Lâmi'*ini meselelerine vakıf olarak almıştı.

53 İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, II, 665.

54 Mesâil fıkı, Mâlikî mezhebine adını veren Mâlik b. Enes'in ve mezhep içinde önemli yere sahip fakihlerin görüşleri etrafında oluşan fıkı anlayışını ifade etmek üzere kullanılmaktadır (geniş bilgi için bk. Çavuşoğlu, "Endülüs'te Rey-Hadis Mücadelesi", s. 59-74).

55 İbn Atıyye, *Fihris*, s. 72.

56 İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, II, 499.

57 Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat*, s. 65.

Ayrıca Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin *Câmiu'l-beyân* adlı eseri üzerine yapmış olduğu muhtasar da bu hocasından okuduğu eserler arasındaydı. Yine Mekke'de bulunan âlimlerden Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali et-Taberî'den Buhârî, Müslim ve rivayet ettiği diğer eserleri de almıştı. 470'te (1078) hac farızasını yerine getirmiş, ertesi yıl Endülüse dönmüştü. Endülüse dönüşünden sonra aralarında meşhur muhaddis Ebû Ali el-Gassânî'nin de bulunduğu âlimlerden istifade etmiş ve vefatına kadar Gırnata'da tefsir, fıkıh, hadis ve kelam dersleri vermişti.⁵⁸

Ailenin yetiştirdiği en meşhur âlim İbn Atıyye nisbesiyle tanınan Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib (ö. 541/1147) idi. 481'de (1088) Gırnata'da doğan İbn Atıyye'nin ilk hocası, şehrin tanınmış âlimlerinden biri olan babası Gâlib b. Abdurrahman'dı.⁵⁹ İbn Atıyye babasından, aralarında İmam Mâlik'in *el-Muvatta'*; Buhârî, Müslim, Ebû Dâvûd, Nesâî ve Tirmizî'nin hadis kitapları; İbn İshak'ın Hz. Peygamber'in hayatına dair eseri; Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm'ın *Garîbü'l-hadis*'i, Sahnûn'un *el-Müdevvene*'sinin de bulunduğu çok sayıda eser okumuştur.⁶⁰ Âlim bir babanın çocuğu olmak İbn Atıyye'ye farklı alanlara dair geniş bir müktesebatın yanı sıra, ilim meclislerinde çeşitli konulara dair anlatılan hikâyelerle ilim adamlarına dair anekdotlar gibi bu alana dair zengin bir kültür de kazandırmıştı. İbn Atıyye'ye babası, Ebû Ali el-Gassânî ve İbnü't-Tallâ' tarafından, derslerde okuduğu eserler dışında, bütün rivayetlerini nakletme konusunda icazet verilmişti.⁶¹ İbn Atıyye 494 (1101) yılında Gırnata'ya gelen Ebû Muhammed Abdülazîz b. Abdülvehhâb'dan bazı eserleri rivayet etme icazeti de almıştı. Kendisine icazet veren bu yazıda *el-Muvatta'*ın Ebû Mus'ab rivayeti, Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh*'i, Cevrakî'nin *Kitâbü'l-Cevrakıyyî's-sagîr* adıyla kaydettiği eseri, Kadı Ebû'l-Hasan Muhammed b. Ali el-Ezdî'nin fevâid tarzında derlediği eseriyle Eş'arî'nin *Kitâbü't-Temhîd*'i bulunmaktaydı.⁶² Kimi zaman da İbn Atıyye, icazet talebinde bulunmak üzere meşhur bir âlime mektuplar göndermekteydi.⁶³ Mektup yoluyla veya Gırnata'da görüşerek icazet aldığı bir hocanın ikamet ettiği şehre giderek dersine katılmak suretiyle onlardan istifade etme imkânı da bulmaktaydı.⁶⁴ İbn Atıyye'nin bir âlimin yaşadığı şehre giderek, dersine katılmadan

58 İbn Atıyye, *Fihris*, s. 59-65.

59 İbn Atıyye'nin hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Birişik, "İbn Atıyye el-Endelüsî", s. 338-40.

60 İbn Atıyye, *Fihris*, s. 63-77.

61 İbn Atıyye, *Fihris*, s. 74, 89, 91.

62 İbn Atıyye, *Fihris*, s. 94-95.

63 İbn Atıyye, *Fihris*, s. 96, 97.

64 İbn Atıyye, *Fihris*, s. 100, 109, 112.

kendisinden icazet aldığı da görülmektedir.⁶⁵ Ayrıca babasının, oğluna icazet istemek amacıyla dönemin bazı ilim adamlarına yazdığı mektuplar sayesinde âlimlerden icazet de almaktaydı.⁶⁶ İbn Atıyye bilhassa tefsire olan vukufu ile temayüz etmişti. *el-Muharrerü'l-vecîz fî tefsiri'l-kitâbi'l-azîz* adlı tefsiri, yazıldığı dönemden sonra Endülüs ve Mağrib bölgesinde büyük bir şöhret kazanmıştı. İbn Haldun bu eserin böylesine geniş bir kabul görmesini müellifin kendisine kadar olan dönemde yaşamış olan müfessirlerin eserlerinde geçen rivayetlerin en güvenilir olanları seçip özlü bir şekilde ve güzel bir tertiple ortaya koymasına bağlamaktadır.⁶⁷

V. (XI.) yüzyılın son çeyreğinde bir ulema ailesinin ferdi olarak dünyaya gelen İbn Atıyye, hocalarını ve onlardan okuduğu eserleri ya da aldığı icazetleri kaydettiği *Fihris*'inde, V. (XI.) yüzyıl Gırnata'sındaki ilmî faaliyetler hakkında fevkalade önemli bilgiler sunar. Eserlerin büyük bir kısmının kıraat yoluyla alındığı görülmektedir. *el-Muvatta'*, *el-Müdevvene* gibi Mâlikîler için en önemli eserlerin farklı hocalardan ve birden fazla defa okunarak, münazara usulüyle işlenen derslerde öğrenildiğine işaret edilmelidir. Abdülhak b. Gâlib'in *Fihris*'inde Seyf b. Ömer'in *Kitâbü'l-Fütûh ve'r-ridde*, Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm'ın *Kitâbü'l-Emsâl*, Ebû Bekir ez-Zübeydî'nin *Tabakâtü'n-nahviyyîn ve'l-lugaviyyîn*, Kurtuba kadısı ve meşhur fakih İbn Zerb'in *el-Hisâl*, Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*, Ya'küb b. İshak'ın *İslâhu'l-mantık*, Sa'leb'in *el-Fasîh*, Ebû Temmâm'ın *Hamâse*, Ebû Amr ed-Dânî'nin telif ettiği bütün eserleri, İbn İshak'ın *Sîretü Resûlillâh*, Hatîb el-Bağdâdî'nin *Târihu Bağdâd*, Zeccâc'ın *Meâni'l-Kur'ân*, İbn Ebû Zeyd'in *Risâle*, Muhammed b. Hasan en-Nakkâş'ın *Şifâüs-sudûr*, İbn Kuteybe'nin *Müşkilü'l-Kur'ân*, Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî'nin *et-Tahsil* ve *el-Hidâye*, Kelâbâzî'nin *el-Hidâye ve'l-irşâd fî ma'rifeti ehli's-sika ve's-sedâd ellezîne harrace anhüm Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl el-Buhârî fî kitâbihi's-Sahîh*, Muhâsibî'nin *er-Riâye li-hukûkillâh*, Muhammed b. Ahmed el-Basrî'nin *er-Risâle fî ukûdi ehli's-sünne*, Tahâvî'nin *Tevîlû müşkili'l-hadîs*, Abdullah b. Mübârek'in *ez-Zühd ve'r-rekâik*, Kasım b. Sâbit b. Hazm'ın *ed-Delâil fî şerhi garîbi hadîsi Resûlillâh*⁶⁸ adlı eseri gibi fıkıh, hadis, tefsir, kıraat, kelam, tasavvuf, tarih, dil ve mantık alanlarına dair telif edilmiş çok sayıda eser bulunmaktadır. V. (XI.) yüzyıl sonlarında tahsil gören, kadılık makamında da bulunmuş Gırnatalı bir âlimin sahip olduğu formasyonu ortaya koyan bu eserler, söz konusu dönemde Gırnata'da tedavülde olan eserlere ışık tutması bakımından son derece önemlidir.

65 İbn Atıyye, *Fihris*, s. 119, 121, 137.

66 İbn Atıyye, *Fihris*, s. 125.

67 İbn Haldûn, *Mukaddime*, II, 1028.

68 İbn Atıyye, *Fihris*, s. 98-99, 101, 103, 105-106, 111, 115-18, 126, 132, 135, 139.

Benî Atıyye ailesi V. (XI.) yüzyılda Gırnata'daki tek ulema ailesi değildi. İbnü'l-Feres künyesiyle meşhur aile de şehrin ilim hayatında önemli bir yere sahipti. Ensardan Sa'd b. Ubâde'nin neslinden gelen ailenin Endülüse giren atası ilk olarak Sarakusta'ya yerleşmiş, oğlu ise Kurtuba'ya gitmiş ve aile burada kök salmıştı. V. (XI.) yüzyıl başında Kurtuba'da çıkan olaylar sebebiyle buradan ayrılarak önce İlbîre'ye, ardından da ailenin bir kısmı Bâdis b. Habbûs'tan korkarak Meriye'ye gitmişti.⁶⁹ Aileden Abdürrahim b. Muhammed (ö. 542/1147) ilk tahsilini doğduğu şehir olan Meriye'de aldıktan sonra Dâniye, Şâtibe (Játiva), Kurtuba ve Gırnata'da dönemin tanınmış âlimlerinden kıraat, fıkıh, hadis ve dil dersleri almıştı. Bir süre Meriye Ulucamii'nde kıraat dersleri, ardından yerleştiği Gırnata'da ise kıraat ve fıkıh dersleri vermişti. Gırnata Kadısı Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed el-Kuley'î tarafından "el-Münekkeb" (Almuñecar) kadılığı ile görevlendirilmiş, o da bu görevi gönülsüzce kabul etmek zorunda kalmıştı.⁷⁰ Abdürrahim b. Muhammed'den sonra ailede ilim geleneği oğlu Muhammed,⁷¹ torunu Abdülmün'im⁷² ve onun oğlu Abdurrahman⁷³ silsilesiyle devam etmişti.

Gırnata içindeki tedris faaliyetleri dışında şehir ulemasını ilmî açıdan besleyen birkaç yol vardı. Bunların başında Gırnatalı öğrencilerin ilim tahsili için Endülüste'ki veya Endülüs dışındaki şehirlere yaptıkları yolculuklar gelmekteydi. Endülüste'ki tabakat eserlerinde V. (XI.) yüzyılda Gırnata ilim hayatında yer alan altmış üç kişinin biyografisi verilmiştir.⁷⁴ Bunların yaklaşık yarısının ilim tahsili için Endülüs içinde en az bir şehre gittiği görülmektedir. Gırnatalıların ilim tahsili için Endülüs içinde en fazla gittikleri şehir, V. (XI.) yüzyıl başlarında yaşanan bütün sosyal ve siyasî sorunlara rağmen Kurtuba idi. Gırnatalı öğrenciler söz konusu dönemde Kurtuba'da Ebû Ali el-Gassânî, İbnü't-Tallâ, İbn Rüşd, Ebû'l-Hüseyn b. Sirâc, Ebû Bekir Hâzım b. Muhammed ve Ebû'l-Hasan el-Absî gibi muhaddis, fakih ve kıraat

69 İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, III, 193.

70 İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, III, 193-94.

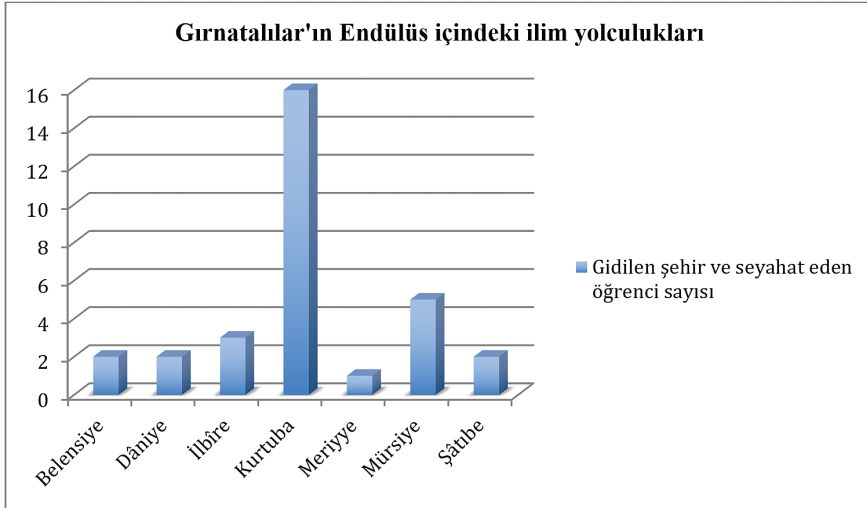
71 İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, II, 191.

72 İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, III, 269.

73 İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, III, 183.

74 İbnü'l-Faradî, Humeydi, İbn Beşküvâl, Dabbî ve İbnü'l-Ebbâr gibi Endülüslü tabakat müelliflerinin eserlerindeki kayıtlara göre 390 (1000) ile 543 (1148) yılları arasında hayatta olan ilim adamlarının V. (XI.) yüzyılda ilim hayatı içinde yer aldığı kabul edilmiştir. Doğum tarihi itibarıyla V. (XI.) yüzyıl içinde ilmî faaliyetlerde bulunmamış kişiler 543'ten (1148) önce vefat etmiş olsa bile değerlendirilmeye alınmamıştır. Aynı dönemde Endülüsun tamamı için tespit edilen ilim adamı sayısı 2250 kadardır. Buna göre V. (XI.) yüzyılda Gırnata'nın, Endülüslü ilim adamları içerisinde % 3'lük bir paya sahip olduğu görülür (geniş bilgi için bk. Adıgüzel, *XI. Asırda Endülüste İlmî Hayat*, s. 310-436).

âlimlerinden istifade etmekteydiler. Bu dönemde Gırnatalılar'ın tahsil için Kurtuba'dan sonra en fazla gittikleri şehir Mürsiye'dir (Murcia). Bunun en önemli sebebi, Endülüs'te yetişen en muteber muhaddislerden biri olan Ebû Ali es-Sadeff'nin Mürsiye Ulucamii'ndeki hadis dersleriydi. Sadeff'nin derslerine sadece şehrin yerlileri değil, Endülüs'ün çeşitli şehirlerinden, bu arada Gırnata'dan gelen öğrenciler de katılmaktaydı.⁷⁵ Endülüs'te Ebû Amr ed-Dânî ile birlikte ileri bir seviyeye ulaşan Dâniye merkezli kıraat çalışmaları, Dânî'nin Ebû Dâvûd el-Mukrî, Ebü'l-Hüseyin İbnü'l-Beyyâz, Ebü'l-Hasan İbnü'd-Dûş gibi öğrencileri eliyle Doğu Endülüs'te Şâtibe, Mürsiye ve Belensiye gibi şehirlerde de yoğunluk kazanmıştı. Bu şehirler, Gırnatalı öğrenciler arasında kendisini bu alanda geliştirmek isteyenlerin gittikleri başlıca ilim merkezleriydi.⁷⁶ Aşağıdaki tabloda, Gırnatalı öğrencilerin tahsillerini ilerletmek amacıyla buldukları Endülüs şehirleri verilmiştir.⁷⁷

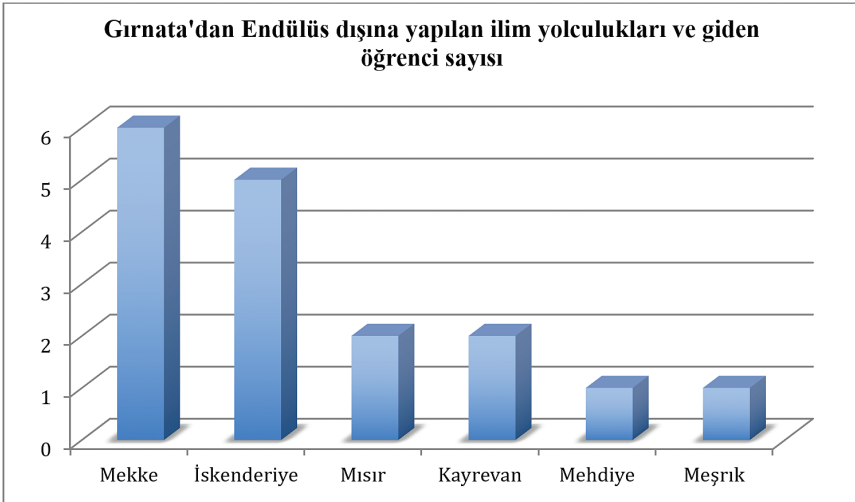
Şehrin ilim hayatını besleyen bir diğer yol ise Gırnatalı öğrencilerin Endülüs dışına yaptıkları yolculuklardı. Bu yolculuklar kimi zaman Gırnata'daki tahsilin ardından Endülüs içinde bir başka şehre yapılan yolculukla devam etmekte ve sonrasında Endülüs dışına gidilmesi şeklinde gerçekleşmekteyken, kimi zaman da Gırnata'da başlayan ilim tahsiline Endülüs dışında gidilen bir şehirde devam edilerek derinlik kazandırılmaya çalışılmaktaydı. Söz konusu

⁷⁵ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, II, 134; III, 231.

⁷⁶ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, II, 117; III, 341.

⁷⁷ Tabakat eserleri ilmiye tarihi için vazgeçilmez kaynaklar olmakla birlikte kaynaklık açısından taşıdıkları birtakım sorunlar göz ardı edilmemelidir. Bir öğrencinin ilim tahsili için başka bir şehre/shihirlere gidip gitmediği konusunda tabakat eserlerindeki kayıtların her zaman net olmayabileceği unutulmalıdır.

dönemde on yedi Gırnatalı öğrencinin tahsilini ilerletmek amacıyla Endülüs dışına gittiği görülmektedir. Öğrencinin gideceği şehir konusunda meşhur bir hocadan ders alma isteği, öğrencinin ailesi veya hocası yoluyla dahil olduğu ilmî bağlantılar gibi çeşitli âmiller belirleyici olabilmekteydi. Gırnatalı öğrencilerin ilim tahsili için Endülüs dışında en fazla buldukları şehir Mekke idi. Mekke, İslâm coğrafyasının bütün bölgelerinden hac ibadetini ifa etmek isteyen müslümanları bir araya getirmekteydi. Bununla birlikte Mekke'ye gelen biri hac ibadetini yerine getirmenin yanı sıra, hac mevsiminde şehre gelen veya burada mücâvir bulunan ilim adamlarıyla görüşebilme imkânına da sahip olmaktadır. Dolayısıyla Mekke hac mevsiminde ve diğer zamanlarda farklı bölgelerden âlimlere ev sahipliği yapmaktaydı. Gırnatalılar da şehrin sağladığı bu zengin ilmî ortamdan istifade etmekteydiler. Gırnatalı öğrencilerin Mekke'de katıldıkları ilim meclisleri arasında Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali et-Taberî'nin Müslim'in *el-Câmiu's-sahîh*'ini okuttuğu dersleri dikkat çeker.⁷⁸ Aslen Endülüs'ün Turtûşe (Tortosa) şehrinden olup V. (XI.) yüzyılın sonlarına doğru tahsilini ilerletmek amacıyla Doğu İslâm dünyasına ilim yolculukları gerçekleştiren ve bir süre sonra İskenderiye'ye yerleşen Ebû Bekir et-Turtûşi ile Doğu'daki tahsilinden sonra İskenderiye'de Âdiliyye ve Silefiyye adıyla bilinen medresenin başına getirilen Ebû Tâhir es-Silefi bu şehre gelen Gırnatalılar'ın ders aldığı başlıca hocalardı.⁷⁹ Mısır ve Kayrevan'da bulunan Gırnatalı öğrencilerin çoğunlukla fıkıh ve hadis dersleri aldıkları

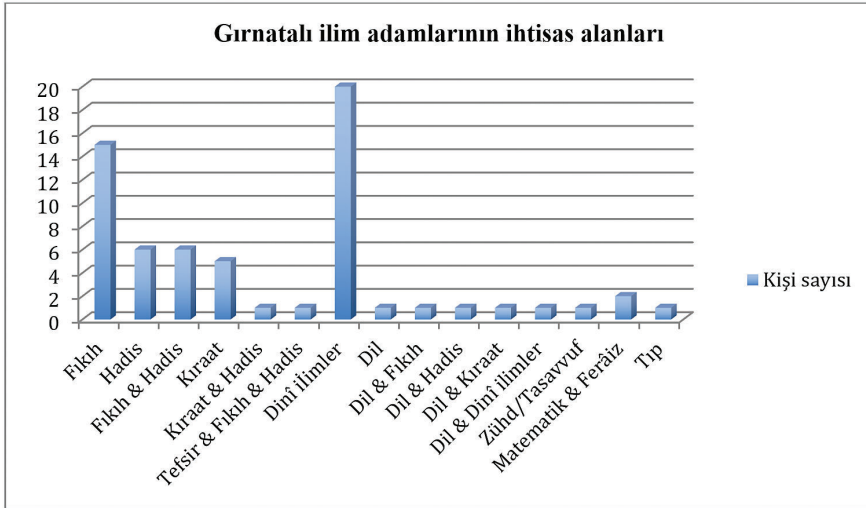

78 Bazı örnekler için bk. İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, II, 667; İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, III, 341; IV, 145.

79 Bazı örnekler için bk. İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, I, 105; III, 48; IV, 118, 146.

görülmektedir.⁸⁰ Yukarıdaki tabloda, Gırnatalı öğrencilerin ilim tahsili için Endülüs dışında gittikleri şehirler gösterilmiştir.

V. (XI.) yüzyılda yaşayan Gırnatalı ilim adamlarının temayüz ettikleri başlıca alanlar fıkıh, hadis, kıraat, tefsir ve dil idi. Şehirdeki fıkıh çalışmalarını, Mâlik b. Enes'in öğrencisi olmuş Gâzî b. Kays ve Şebtûn gibi isimler tarafından II. (VIII.) yüzyılın son çeyreğinde Endülüs'e taşınan Mâlikî fıkıhı oluşturmaktaydı. Buhâri ve Müslim'in *el-Câmiu's-sahih*'leri başta olmak üzere bir önceki yüzyıl ortalarından itibaren Endülüs'te yaygınlık kazandığı görülen hadis eserlerinin Gırnata'da da tedavülde olduğu görülür. Kıraat alanının Endülüs'teki kurucu ismi Ebû Amr ed-Dânî'nin öğrencilerinden ders alan Gırnatalılar, bu alandaki birikimi şehirlerine taşımaktaydılar. Tabakat eserlerinde ilim adamlarının belli bir sahada uzmanlaştığı görülebildiği gibi, birden fazla alanda ihtisas sahibi olduklarını gösteren çok sayıda örnek de bulunmaktadır. Bu da ilim adamlarını "çok yönlü âlim"ler olarak karşımıza çıkarır. Dolayısıyla böyle bir birikime sahip bir âlimin tam olarak hangi alanda öne çıktığını tespit etmek kimi zaman mümkün olmadığı gibi, tek bir sahada ihtisas sahibi olduğunu ifade etmek hatalı da olabilir.⁸¹ Mesela Gırnata Ulucamii'nde imamlık yapan ve İbnü'l-Bâzîş olarak tanınan Ali b. Ahmed (ö. 528/1134) kıraat ve hadis alanlarındaki yetkinliğinin yanı sıra döneminin önde gelen dil bilginlerinden biriydi; Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'i başta olmak üzere dil alanında klasik haline gelen bazı eserlere şerhler yazmıştı.⁸² Aşağı-

80 İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, II, 667; III, 959; Dabbî, *Bugyetü'l-mültemis*, II, 577; İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, II, 134.

81 Bu durumda olan kişiler "Dinî ilimler" şeklinde genel bir tasnifle değerlendirilmiştir.

82 İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, II, 618-19; İbnü'l-Hatib, *el-İhâta*, IV, 100-101.

daki tabloda, Gırnatalı öğrencilerin söz konusu dönemde temayüz ettikleri alanlar görülmektedir.⁸³

Yukarıdaki tabloda en dikkat çeken hususlardan biri, Gırnata ulemasının neredeyse tamamının dinî ilimler alanında ihtisas sahibi oluşudur. Bunun temel sebebi, Gırnatalı ilim adamlarının biyografilerine Endülüs'te dinî ilimler alanında yer edinen kişilerin biyografilerini vermek amacıyla yazılmış tabakat eserleri yoluyla ulaşılmasıdır. Endülüs'te matematik, geometri, astronomi, tıp ve eczacılık gibi alanların fetihten V. (XI.) yüzyıl ortalarına kadarki serencamını gösteren ve bu alanlarda yetişen kişilerin biyografilerini veren İbn Cülcül'ün (ö. 384/994) *Tabakâtü'l-etıbbâ' ve'l-hukemâ'sı* ile bu eserin bıraktığı yerden bir asır kadar daha ilerleyen Sâid el-Endelüsî'nin (ö. 462/1070) *Tabakâtü'l-ümem'*i gibi eserlerde Gırnata bu alanlarda öne çıkan bir şehir olarak görülmez. Ancak şehrin bu teşekkül döneminde "ulümü'l-evâil" ile ilgilenen kişilerin varlığı bilinmektedir. Mesela Endülüs'te matematik ve astronomi çalışmalarının kurucu ismi kabul edilen Ebü'l-Kasım Mesleme b. Ahmed el-Mecrîtî'nin (ö. 398/1007) öğrencilerinden İbnü's-Semh olarak tanınan Ebü'l-Kasım Asbağ b. Muhammed (ö. 426/1035), Kurtuba'da yaşanan karışıklıklar sebebiyle şehirden ayrılarak Gırnata'ya yerleşmiş ve vefatına kadar çalışmalarına bu şehirde devam etmişti. Onun günümüze ancak adları ulaşan eserlerinden geometri konuları ve usturlap yapımı üzerinde yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Öklid'in *Elementler*'inin bir açıklaması olarak kabul edilen eseri *el-Medhal ile'l-hendese* adlı eseri meşhurdu.⁸⁴ Bu bağlamda gösterilebilecek bir diğer örnek Tığnerî nisbesiyle meşhur ziraat âlimi Ebû Abdullah Muhammed b. Mâlik (ö. 504/1110'dan sonra) idi. Tığnerî, Gırnata'da son Zirî Emîri Abdullah b. Bulukkîn'in hizmetinde bulunmuş, Murâbitlar'ın Endülüse'ye hâkim olduğu dönemde onların hizmetine girmişti. Ziraata dair telif ettiği *Zühretü'l-bustân* adlı eserini Yûsuf b. Tâşfîn'in Gırnata valisi olan oğlu Temîm'e sunmuştu.⁸⁵ Dolayısıyla ilmî faaliyetlerin salt tabakat kitaplarının sunduklarından ibaret kabul edilmesi halinde eksik sonuçlara varılması kaçınılmazdır.

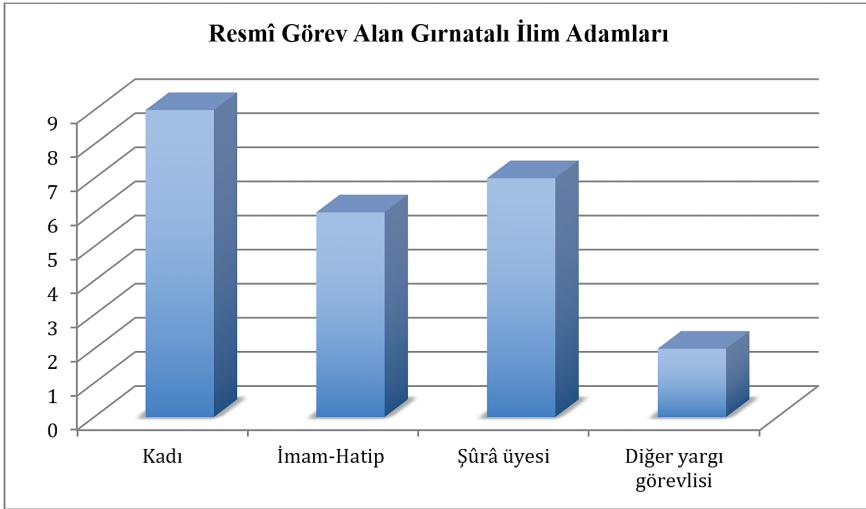
Fıkıh, hadis ve kıraat gibi alanlarda tahsil gören Gırnatalılar'ın çeşitli resmî görevler aldıkları görülmektedir. Kurtuba'da İbnü'l-Kattân, İbn Attâb ve İbn Sirâc gibi hocalardan ders almış bir âlim olan Ahmed b. Halef el-Kuley'î,

83 Tabakat eserlerinde ilim adamlarının belli bir sahada uzmanlaştığı görülebildiği gibi, birden fazla alanda ihtisas sahibi olduklarını gösteren çok sayıda örnek de bulunmaktadır.

84 Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, s. 169-170; İbn Ebû Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ*, s. 483-84; İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, I, 428; Ökten, "İbnü's-Semh", s. 204.

85 İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, II, 282-84.

Gırnata'da son Zirî Emîri Abdullah b. Bulukkin'in veziriydi. Yûsuf b. Tâşfin'in Endülüs'e ikinci geçişinde gerçekleşen Elît (Aledo) kuşatmasında bulunmuştu.⁸⁶ İbnü'l-Hatîb'in kendisinden vezir olarak bahsettiği Gırnatalı fakih Ahmed b. Muhammed el-Hemdânî (ö. 430/1039'dan önce) hakkında İlbîre'de vefat ettiği dışında bilgi yoktur.⁸⁷ Vezirlik makamında bulunduğu bilinen bu iki örnek dışında resmî bir göreve getirilen kişilerin büyük bir kısmı kaza teşkilatı içerisinde görevlendirilmekteydi. Bu kişilerin büyük bir kısmı Gırnata'da bir vazife icra ederken, Vâdiâş, Beyyâse (Baeza) ve Meriye gibi şehre yakın yerlerde kadılığa getirilen Gırnatalı fakihler de bulunmaktaydı.⁸⁸ Kadılık ve kaza ile ilgili diğer görevlerde bulunanların *el-Muvatta'* ezberlemenin yanı sıra *el-Müdevvene* başta olmak üzere Mâlikî fihhının temel metinlerini iyi bilen kişiler oldukları anlaşılmaktadır.⁸⁹ Gırnata Ulucamii imamı olarak görevlendirilen kişiler ise kıraat alanında derinleştikleri anlaşılmaktadır. Aşağıdaki tabloda, resmî görev aldıkları kaydedilen Gırnatalı âlimlerin dağılımı görülmektedir.

Endülüs'ün diğer şehirlerinden Gırnata'ya gelen kişiler de şehrin ilmî birikimine katkıda bulunmaktaydılar. Ne var ki V. (XI.) yüzyılda Gırnata'ya bu şekilde gelen kişi sayısının fazla olmadığı görülmektedir. Gırnata Ulucamii'nde imamlık yapmış olan Tuleytulalı Ali b. Muhammed (ö. 526/1131),⁹⁰ İbn

86 İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, I, 147-50.

87 İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, I, 150.

88 Gırnata dışında görev alanlar için bk. İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, II, 563; İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, I, 125; III, 213.

89 Bazı örnekler için bk. İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, II, 563; İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, III, 50.

90 İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, IV, 101-104.

Bâcce'den ders almış ve "eski ilimlerle" ilgilenen Sarakustalı Ali b. Abdurrahman (ö. 530/1135 civarı), dışarıdan gelip Gırnata'ya yerleşen ve burada vefat eden kişilere örnek gösterilebilir. Her ikisinin de memleketleri Kastilya Krallığı'nın eline geçtikten sonra şehirlerinden ayrılarak Gırnata'ya yerleşmiş olmaları muhtemeldir.⁹¹ Bir süreliğine Gırnata'ya gelen ilim adamları da şehrin ilmî birikimine katkıda bulunmaktaydı. Mesela meşhur muhaddis Ebû Ali el-Gassânî hayatının sonlarına doğru geçirdiği felç sebebiyle Meriye kaplıcalarına giderken güzergah üzerindeki Gırnata'da konaklamış ve aralıksız bir ay devam eden yağmur sebebiyle bu şehirde kalmıştı. İbn Atıyye, bu esnada çok sayıda Gırnatalı'nın bu meşhur muhaddisten istifade ettiğini ayrıntılı bir şekilde anlatır.⁹² Ebû Ali el-Gassânî, başta hocası İbn Abdülber en-Nemerî olmak üzere hayatı boyunca elde ettiği ilmî birikimi vefatından iki yıl kadar önce bir süre kaldığı Gırnata'ya böylece taşımıştı. Onun Gırnata'ya gidişinden bir yıl önce yani 494'te (1101) Gırnata ulemasından Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed'e gönderdiği bir mektupta "... Sizin yanınıza rivayete sahip iyi bir kişi geldi, kendisiyle görüşmeyi ihmal etmeyisin" sözleriyle kendisinden bahsettiği Ebû Muhammed Abdülazîz b. Abdülvahhâb el-Kayrevânî de bu bağlamda zikredilmesi gereken bir başka örnektir.⁹³ Bu örnek Endülüs uleması arasındaki irtibatı göstermesi bakımından ayrıca dikkate değerdir.

IV. (X.) yüzyıldan itibaren Kurtuba başta olmak üzere birçok Endülüs şehri, tahsillerini ilerletmek isteyen Mağrib ve farklı yerlerden gelen öğrencilere ev sahipliği yapmaktaydı. Gırnata'nın Endülüs'teki ilim merkezleri arasına katıldığına dair ilk kayıtlar, VI. (XII.) yüzyılın ilk yarısında vefat eden ilim adamlarının buraya yaptıkları yolculuklardır. Tancâ'dan Gırnata'ya gelen Abdülmün'im b. Mervân, şehrin önde gelen fakihlerinden Abdülvâhid b. İsâ'nın (ö. 504/1110) derslerine katılarak bu alanda zengin bir birikim elde etmiş, Murâbitlar döneminde İşbiliye, Gırnata ve Meriye'de kadılık yapmıştı.⁹⁴ Muhammed b. Ferec (535/1140'ta hayatta) Gırnata'da Ebû Bekir Gâlib b. Atıyye'den ders almıştı.⁹⁵ Belensiye yakınlarında küçük bir yerleşim birimi olan Ünde'de (Onda) doğmuş olan Muhammed b. Hüseyin (ö. 535/1140)

91 Sarakustalı kiraat, kelam ve fıkıh âlimi Muhammed b. Hakem veya Murâbitlar döneminde Gırnata idaresini sürdüren Temîm b. Yûsuf b. Taşfîn'in veziri olan Ali b. Abdülazîz gibi Gırnata'ya yerleşen kişiler, 1118'de Sarakusta'nın düşüşünden sonra şehirden Gırnata'ya yapılan göçe işaret eden bazı örneklerdir (bk. İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, III, 72; IV, 173).

92 Gırnata'daki ikameti boyunca şehir halkının Ebû Ali el-Gassânî'den okudukları eserler hakkında bk. İbn Atıyye, *Fihris*, s. 77-90.

93 İbn Atıyye, *Fihris*, s. 94-95.

94 İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, III, 272-73.

95 İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, II, 119.

İşbiliye, Gırnata ve Tilimsan'daki hocalardan dersler almıştı. Gırnata'da Abdülhak b. Gâlib'den istifade etmişti. Endülüs'ün farklı bölgelerinde kadılık, imam-hatiplik ve çeşitli görevler almıştı.⁹⁶ Abdülhak b. Gâlib'in VI. (XII.) yüzyılın ikinci yarısında vefat eden çok sayıda öğrencisi olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar arasında İbn Hayr el-İşbilî, Ebû Bekir İbn Ebû Cemre, Ebû Muhammed b. Abdullah, Ebü'l-Kasım b. Hubeyş, Ebû Ca'fer b. Medâ, Ebû Muhammed Abdülmün'im ve Ebû Ca'fer b. Hakem gibi kişiler bulunmaktaydı.⁹⁷ Bütün bu örnekler, V. (XI.) yüzyılda Gırnata'nın ilmî açıdan bir teşekkül döneminde olduğunu ve şehrin bir sonraki yüzyıl başlarından itibaren öğrenci çeken bir ilim merkezi olmaya başladığını göstermektedir.

Sonuç

V. (XI.) yüzyıl başlarında Kurtuba'da yaşanan sosyal ve siyasî buhran Endülüs Emevî Devleti'ni yıkılış sürecine sokmuş ve sonuçları itibariyle bütün Endülüs'ü etkilemiştir. Gırnata da bu süreçte Endülüs'te küçük bir yerleşim merkezi iken bir şehir haline gelmiştir. Gırnata'nın kısa zaman içinde bir şehir kimliği kazanmasında idarî tecrübeye sahip ve güçlü bir Berberî kabilesine mensup olan Zirîler tarafından yönetilmesi etkili olmuştur. Zira bulunduğu bölgenin en güçlü emirliği olan Abbâdiler'in takip ettiği yayılcı siyaset karşısında mukavemet gösteren emirliklerin başında Zirîler gelmektedir.

Kurtuba'da yaşanan olayların bu çalışma bağlamında ilmî faaliyetler açısından en önemli sonucu İlbîre'nin eski parlak günlerini kaybetmesine mukabil, Gırnata'da büyük bir canlılığın görülmüş olmasıdır. Her iki şehirde yaşanan bu değişim kendisini Endülüslü tabakat yazarlarının kayıtlarında açık bir şekilde göstermektedir. V. (XI.) yüzyıl başlarına kadar ilmî açıdan canlı bir ortama sahip olan İlbîre'ye bu dönemden itibaren tabakat kayıtları tedicî olarak daha az yer verir. Endülüs tabakat eserlerinde V. (XI.) asır başlarından VI. (XII.) yüzyıl ortalarına kadar İlbîreli ilim adamlarının varlığı -sayıları önceki dönemlere göre kayda değer biçimde azalsa da- görülmeye devam etmektedir. İlbîre'deki bu durumun tam aksine, söz konusu döneme kadar tabakat kitaplarında adına nadiren rastlanan Gırnata'nın V. (XI.) yüzyıla birlikte adına zamanla daha fazla tesadüf edilen bir şehir haline gelmesi bu süreçteki dönüşümü ortaya koyar. Gırnata'da V. (XI.) yüzyıl başlarında faal olan ilim adamları arasında çok sayıda İlbîreli kişinin bulunuyor oluşunun, şehirdeki ilmî hayatın teşekkül sürecini hızlandırmış olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Diğer taraftan Endülüslü veya Mağribli öğrencilerin tahsillerini

96 İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, II, 119.

97 İbn Hayr, *Fehrese*, s. 567; İbnü'l-Hatib, *el-İhâta*, III, 541.

ilerletmek amacıyla Endülüs içindeki yahut dışındaki şehirlere giderken Gırnata'ya en erken VI. (XII.) yüzyılın ilk yarısında vefat eden hocalardan ders almak üzere gelmeleri, şehrin V. (XI.) yüzyılda ilmî açıdan henüz teşekkül döneminde olduğuna işaret eder.

Endülüs'teki İslâm hâkimiyetinin son iki buçuk asrında yarımadanın en önemli ilim merkezi haline gelen Gırnata'daki ilmî faaliyetler açısından incelenmesi gereken ilk merhale V. (XI.) yüzyılda şehirde gerçekleştirilen çalışmalarlardır. Bu bağlamda Gırnatalı öğrencilerin başta Kurtuba olmak üzere Endülüs şehirleriyle olan yakın ilişkileriyle; Gırnata'dan Mekke ve Mısır gibi Endülüs dışındaki ilim merkezlerine giderek tahsillerini ilerleten öğrencilerin varlığı dikkat çekicidir. Gırnata'da yapılan derslerde eserlerin büyük bir kısmının kıraat yoluyla alındığı görülmektedir. Bununla birlikte Endülüs'te birkaç yüzyıldan beri tahsil gören hemen her öğrencinin okuduğu *el-Muvatta'*, *el-Müdevvene* gibi ana kitapların münazara usulüyle işlenen derslerde öğrenildiğine işaret edilmelidir. İncelenen dönemin önde gelen âlimlerinden biri olan İbn Atıyye'nin kayıtları, Buhârî'nin *el-Câmiu's-sahîh*'inin V. (XI.) yüzyılda Endülüs'te farklı rivayet yollarıyla tedavülde olduğunu gösterir. Bu, Sahnûn'un *el-Müdevvene*'si için de geçerlidir. Gırnatalı bir hocadan okunan bir eserin, şehre gelen ya da Gırnata dışına gidildiğinde ders alınan başka bir hocadan tekraren okunmakta olduğunu gösteren çok sayıda örnek, Gırnatalı öğrencilerin zengin bir ilmî birikimi şehre taşıdıklarına işaret eder.

Günümüze ulaşan tabakat kitaplarında V. (XI.) asırda yaşamış Gırnatalı ilim adamlarının neredeyse tamamının dinî ilimler alanında ihtisas sahibi oldukları görülmektedir. Ancak bu kayıtlar üzerinden yapılacak istatistiksel bir çıkarımın eksik olabileceği göz ardı edilmemelidir. Zira Endülüs'te münhasıran "ulûmü'l-evâil"de yani aklî ilimlerde ihtisas sahibi olan ilim adamlarını konu edinen eserlerin Sâid el-Endelüsî'nin *Tabakâtü'l-ümem*'i ile son buluyor olması, söz konusu dönemde Gırnata'da aklî ilimlerde öne çıkan kişilerin tam olarak görülememesi sonucunu beraberinde getirmektedir. Benzer şekilde tabakat müelliflerinin bazı şehirlerde yaşayan ilim adamlarının biyografilerine ulaşmada karşılaşmaları muhtemel zorluklar sebebiyle kimi şehirlerde yaşayan âlimlerin istatistiklere yansımamış olabileceği düşünülebilir. Ancak VIII. (XIV.) yüzyılda yaşamış edip, tarihçi ve devlet adamı İbnü'l-Hatîb'in Gırnata şehir tarihi olarak telif ettiği *el-İhâta fî ahbâri Gırnâta*'da verdiği bilgilerin tabakat eserlerinde verilenlerden farklı bir manzara sunmayışı, Gırnata için bu makalede öne sürülen argümanların geçerliliğini koruduğunu gösterir.⁹⁸

98 V-VII. (XI-XIII.) yüzyılda Endülüs'te telif edilmiş tabakat eserleriyle Gırnatalı veya şehirde bulunmuş kişilerin biyografileriyle İbnü'l-Hatîb'in *el-İhâta*'da kaydettikleri büyük ölçüde örtüşmektedir. İbnü'l-Hatîb, tabakat eserlerinde yer almayan az sayıda kişiye eserinde yer vermektedir. Tespit ettiğimiz bazı örnekler için bk. İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, III, 162, 183.

Bibliyografya

- Abdullah b. Bulukkin, *et-Tibyân*, nşr. Emîn Tevfik et-Tibî, Rabat: Menşûrâtü Ukâz, 2011.
- Abü Irmeis, İbrahim, “Una puerta de madîna Garnâta: Bâb al-'Unaydar (Monaita)”, *Arqueología y territorio medieval*, 8 (2001): 187-204.
- Adıgüzel, Cumhur Ersin, *XI. Asırda Endülüs'te İlmî Hayat* (doktora tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Adıgüzel, Cumhur Ersin, “Mülûküt-Tavâif Dönemi”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Endülüs*, ed. Mehmet Özdemir, İstanbul: Siyer Yayınları, 2018, IV, 121-82.
- Adıgüzel, Cumhur Ersin, “Zîrîler” *DİA*, 2013, XLIV, 460-63.
- Ahbâr mecmû'a*, nşr. İbrâhim el-Ebyârî, Kahire-Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Mısri - Dârü'l-kitâbi'l-Lübnânî, 1410/1989.
- Bırışık, Abdülhamit, “İbn Atıyye el-Endelüsî”, *DİA*, 1999, XIX, 338-40.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan, “Endülüs'te Rey-Hadis Mücadelesi”, *İslâmiyât*, 7 (2004): 59-74.
- Dabbî, Ahmed b. Yahyâ, *Bugyetü'l-mültemis fi târihi ricâli'l-Endelüs*, nşr. İbrâhim el-Ebyârî, I-II, Kahire - Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Mısri - Dârü'l-kitâbi'l-Lübnânî, 1410/1989.
- Fórneas, José M., “Los Banü Atiyya de Granada (I)”, *Miscelánea de estudios árabes y Hebraicos*, 25/1 (1976): 69-83.
- Fórneas, José M., “Los Banü Atiyya de Granada (II)”, *Miscelánea de estudios árabes y Hebraicos*, 26/1 (1977): 27-60.
- García Granados, Juan A., “La primera cerca medieval de Granada. Análisis historiográfico”, *Arqueología y territorio medieval*, 3 (1996): 91-148.
- Gómez-Moreno, Manuel, “De Iliberri á Granada”, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 46 (1905): 44-61.
- Himyerî, İbn Abdülmün'im, *er-Ravzü'l-mi'târ fi haberi'l-aktâr*, nşr. İhsan Abbas, Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1984.
- el-Hulelü'l-mevşiyye fi zikri ahbâri'l-Merrâküşiyye*, nşr. Süheyl Zekkâr - Abdülkâdir Zimâme, Dârülbeyzâ: Dârü'r-Reşâdi'l-hadîse, 1399/1979.
- Huşenî, Muhammed b. Hâris, *Ahbârü'l-fukahâ' ve'l-muhaddisîn*, nşr. M. L. Avila - L. Molina, Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1992.
- İbn Atıyye el-Endelüsî, *Fihris*, nşr. Muhammed Ebü'l-Ecfân - Muhammed ez-Zâhî, Beyrut: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 1983.
- İbn Bessâm eş-Şenterîni, *ez-Zahîre fi mehâsini ehli'l-Cezîre*, nşr. İhsan Abbas, I-IV, Beyrut: Dârü's-sekâfe, 1399/1979.
- İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, nşr. İbrâhim el-Ebyârî, I-III, Kahire-Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Mısri - Dârü'l-kitâbi'l-Lübnânî, 1410/1989.
- İbn Ebü Usaybia, *Uyûnü'l-enbâ' fi tabakâti'l-etıbbâ'*, nşr. Nizâr Rızâ, Beyrut: Dârü mektebeti'l-hayât, 1965.
- İbn Ebü Zer', *el-Enisü'l-mutrib bi-ravzi'l-kirtâs fi ahbâri mülûki'l-Mağrib ve târihi medîneti Fâs*, Rabat: Dârü'l-Mansûr, 1972.
- İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Süleyman Uludağ, I-II, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983.

- İbn Hayr, *Fehrese*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf - Mahmûd Beşşâr Avvâd, Tunus: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 2009.
- İbn İzârî, *el-Beyânü'l-mugrib fi ahbârî'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, nşr. É. Lévi Provençal v.dğr., I-IV, Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner, 1930-83.
- İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, I-IV, Tunus: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 2011.
- İbnü'l-Faradî, *Târîhu ulemâi'l-Endelüs*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, I-II, Tunus: Dârü'l-garbi'l-İslâmî, 2008.
- İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta fi ahbârî Gırnâta*, nşr. M. Abdullah İnân, I-IV, Kahire: Mektebetül-Hancı, 1393-98/1973-78.
- İbnü'l-Kütüyye, *Târîhu iftitâhi'l-Endelüs*, nşr. İbrâhim el-Ebyârî, Kahire-Beyrut: Dârü'l-kitâbi'l-Mısri - Dârü'l-kitâbi'l-Lübnânî, 1410/1989.
- Makkari, Ahmed b. Muhammed, *Nefhu't-tib*, nşr. İhsan Abbas, I-VIII, Beyrut: Dâru Sâdr, 1388/1968.
- Malpica Cuello, Antonio, "Granada, ciudad islámica: centro histórico y periferia urbana", *Arqueología y territorio medieval*, 1 (1994): 195-208.
- Malpica Cuello, Antonio, "Antes de Madinat Ilbira. Su territorio en el entorno de 711", *711: Arqueología e historia entre dos mundos*, ed. Enrique Barquedano, Madrid 2011, I, 389-99.
- Ökten, Sadettin, "İbnü's-Semh", *DİA*, 2000, XXI, 204.
- Özdemir, Mehmet, "Elhamra Sarayı", *DİA*, 1995, XI, 31-33.
- Özdemir, Mehmet, "Gırnata", *DİA*, 1996, XIV, 51-57.
- Rodríguez Aguilera, Ángel v.dğr., "La Villa romana de Los Mondragones (Granada). Un nuevo yacimiento arqueológico en el entorno de Iliberis", *Romvla*, 12-13 (2013-2014): 475-501.
- Ruşâtî - İbnü'l-Harrât, *el-Endelüs fi İktibâsi'l-envâr ve fi İhtisâri İktibâsi'l-envâr*, nşr. Emilio Molina López - Jacinto Bosch Vilá, Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1990.
- Sâid el-Endelüsî, *Tabakâtü'l-ümem*, nşr. Hayât Bû Alvân, Beyrut: Dârü't-talîa li't-tibâa ve'n-neşr, 1985.
- Sarr Marroco, Bilal, *La Granada Zirî: 1013-1090*, Granada: Alhulia, 2011.
- Sotomayor, Manuel - Margalita Orfila, "Un Paso Decisivo en el Conocimiento de la Granada Romana (*Municipium Florentinum Iliberritanum*)", *Archivo Español de Arqueología*, 77 (2004): 73-89.
- Trillo San José, M. Carmen, "Aljibes y mezquitas en Madîna Garnâta (siglos XI-XV) significado social y espacial", *Espacios de poder y formas sociales en la Edad Media: Estudios dedicados a Ángel Barrios*, ed. G. del Ser Quijano - I. Martín Viso, Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, 2007, s. 315-26.
- Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I-IV, Beyrut: Dâru Sâdir, 1977.

Fotoğraf 1: el-Beyyâzîn'in, karşı tepesindeki Elhamra'dan görünümü (C. Ersin Adıgüzel).

Fotoğraf 2: Zirîler döneminde inşa edilen surlar (Bilal Sarr Marroco, *La Granada Ziri*).

Fotoğraf 3: Zıriler döneminde şehrin kurulu olduğu el-Beyyzn (Albalicn) bölgesinde V. (XI.) yüzyılda inş edilen bir caminin günümüze intikal eden minaresi (C. Ersin Adıgüzel).

Fotoğraf 4: Aljibe del Rey (Bilal Sarr Marroco, *La Granada Ziri*, Granada 2011).

Fotoğraf 5: Grnata'nın en eski kapılarında biri ve Ziriler dönemine ait olduğu kabul edilen Bâbu İlbire (C. Ersin Adıgüzel).

Fotoğraf 6: Bâbu İlbire yakınındaki kabristanın bulunduğu alanda gün yüzüne çıkarılan bir iskelet. Cesedin İslâmî usule uygun olarak sağ yanını üzerine defnedildiği görülmektedir (Bilal Sarr Marroco, *La Granada Ziri*, Granada 2011).

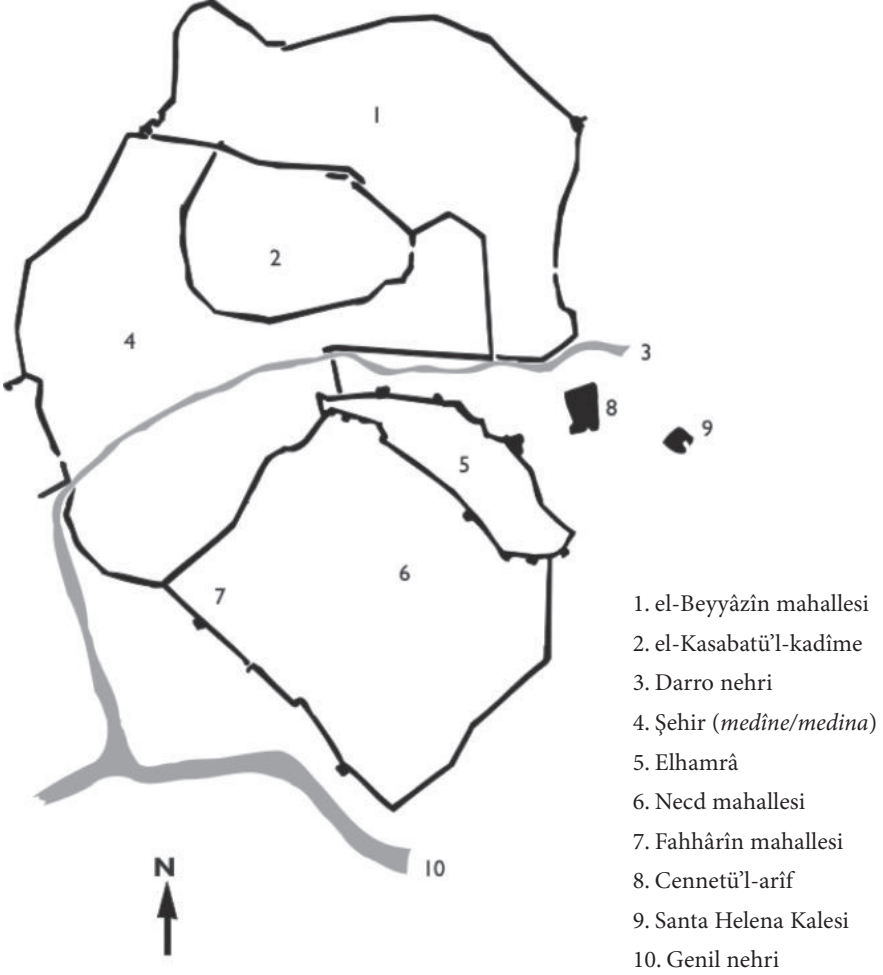

Fotoğraf 7: Ziriler döneminde Gırnata'da yapılmış bir hamam (C. Ersin Adıgüzel).

Fotoğraf 8: Ziriler döneminde Gırnata'da kadılık yapan Ali b. Muhammed tarafından Darro Nehri üzerine yaptırılan ve "Kadı Köprüsü" adıyla bilinen köprü'nün kalıntıları (C. Ersin Adıgüzel).

V. (XI.) yūzyılda Gırnata Őehir planı:

Antonio Malpica Cuello "Granada, ciudad islāmica: centro histōrico y periferia urbana", *Arqueologīa y Territorio Medieval*, I (1994), s. 208'den uyarlanmıştır.

The Birth of a City of Learning and Culture in Muslim Spain: The Case of Granada

This article examines the process of building the city of Granada by focusing on its centers of learning. The city was not referred to as a city in Muslim Spanish sources until the 5th/11th century, a period which started with the collapse of the Umayyad state and the emergence of Party Kings (*Mulūk al-ṭawā'if*). The political and social turmoil in Cordoba at the beginning of 5th/11th century led the Umayyad state in Spain into a period of decline and impacted the entirety of Muslim Spain. Granada grew into a city during this period. The city of Granada, which remained under Muslim rule the longest, was connected to Elvira from its first conquest until the 5th/11th century. Several sources mentioned its name but only as a small town. The process of building a city in Granada began when the Zirids, one of Berber tribes, moved from Elvira, where they had just settled, to the area and began to rule under their name in the 5th/11th century. Granada acquired the characteristics of a city in a short period of time, facilitated by the rule of the Zirids. In fact, the Zirids were among the emirates resisting the expansionist policies of the Abbadians, the most powerful emirate of the region. As a result of immigration from Elvira at the beginning of the 5th/11th century, Granada under Zirid rule increasingly attracted scholars and grew to be a center of learning, a fact facilitated by the social problems in Cordoba during the same period.

The changing political and administrative status of Granada was reflected in the scholarly activities in the city. The most important result of the turmoil in Cordoba on the scholarly activities was the waning of Elvira's bright days and the flourishing of Granada. While no remarkable scholarly activity was recorded in Granada before the period of Party Kings, an active scholarly sphere developed under the Zirid rule. This change in both cities can be seen clearly in the biographical dictionaries on scholars living in Muslim Spain. While Elvira had active scholarly circles until the beginning of the 5th/11th century, it appeared less often in biographical dictionaries after that time. However, scholars from Elvira were still recorded — though at a diminishing rate — starting from the 5th/11th century until the middle of the 6th/12th century. Unlike the trend in Elvira, Granada, where scholarly activities were rarely recorded in biographical dictionaries until the 5th/11th century, began to appear in this genre as a hub of scholarly activity. The fact that many active scholars in Granada at the beginning of the 5th/11th century were from Elvira facilitated the flowering of scholarly activities in Granada. On the other hand, Iberian and Moroccan students who tended to go to other cities in Muslim Spain had not yet come to Granada to study with teachers who died in the first half of the 6th/12th century, a fact that shows that the city was still in the formative period in the 5th/11th century.

To explore the scholarly life in Granada, one first needs to look at the activities of learning in the city during the 5th/11th century. In this period, students from Granada carried an abundant scholarly legacy to their hometowns by conducting several trips to cities within and beyond Muslim Spain, and therefore scholarly families in Granada began to form. In this context, it is worth mentioning the existence of students from Granada who had close contacts in other Iberian cities,

particularly Cordoba, and advanced their studies by traveling to certain regions outside of Muslim Spain, such as the Hijaz and Egypt. Most of the classes in Granada were based on the method of *qirā'a* (reading by the student to his teacher). In addition, it should be pointed out that the main handbooks which all students read, such as *al-Muwatta'* and *al-Mudawwana*, were studied through disputation (*al-munāzara*). The records of Ibn 'Atiyya, one of the outstanding scholars of the time, show that al-Bukhārī's *al-Ṣaḥīḥ* was in circulation through various ways of transmission in the 5th/11th-century Muslim Spain. This was also true for Saḥnūn's *al-Mudawwana*. The existence of many cases in which a work studied with a teacher in Granada could also be studied again with a teacher coming to the city from outside or when a student went to another place indicates that students of Granada carried a rich scholarly tradition into the city.

Extant biographical dictionaries confirm that almost all of the scholars living in Granada in the 5th/11th century were experts of religious sciences. A statistical analysis based on these records, however, would be far from perfect. The fact that biographical dictionaries focusing on the scholars who were experts of rational sciences in Muslim Spain ends with Sa'īd al-Andalusī's *Ṭabaqāt al-umam* questions the argument that such scholars were not prevalent in Granada. It is also possible that some of the biographers may not have had access to information about scholars living in other cities, which reduces the reliability of these statistics. However, biographical notes in a source on the history of Granada, titled *al-Iḥāta fī akhbār Ghirnata* by Ibn al-Khaṭīb, a writer, historian and statesman from the 8th/14th century, do not offer an account distinctively different from other sources, which suggests that the arguments outlined in this article remain valid.

Keywords: Muslim Spain, Granada, Elvira, Zirids, Party Kings, scholarly life.
